E-ISSN: 2706-8927
P-ISSN: 2706-8919
www.allstudyjournal.com
IJAAS 2020; 2(3): 139-140
Received: 11-05-2020
Accepted: 17-06-2020

अमर नाथ झा
गवेषक, कामेश्वर सिंह दरभंगा संस्कृत विश्वविद्यालय, दरभंगा, बिहार, भारत

Corresponding Author:
अमर नाथ झा
गवेषक, कामेश्वर सिंह दरभंगा संस्कृत विश्वविद्यालय, दरभंगा, बिहार, भारत

रामानन्दमते आत्मतत्त्व विचार

अमर नाथ झा

DOI: https://doi.org/10.33545/27068919.2020.v2.i3b.689

सारांश
रामानन्देन आत्मतत्त्व विवेचन क्रमे सर्वप्रथमः जीवस्य वर्णनम् कृतमस्ति। तत्र विच्छब्दवाच्या जीवात्मानः परमात्मनः सकाशाद् भिन्ना नित्याश्च। तथा च श्रुतिः––''द्वा सुपर्णा सयुजा सखायाइत्यादिका। अतएवोक्तं ''नानात्मानो व्यवस्थातः'' इत्यादिका। अतएवोक्तं ''नानात्मानो व्यवस्थातः'' इति तन्नित्यत्वमपि श्रुतिप्रसिद्धम्–

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं भूत्वा भवति वा न भूयः।
अजो नित्यः शाश्वतो यं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे।।

अर्थात् ''चित्'' शब्देन ज्ञात जीवात्मा परमात्मा भिन्नोस्ति एवञ्च नित्योस्ति। श्रुत्यानुसारेण– अयं विज्ञः आत्मा न उपन्यते, न म्रियते।

कुटशब्दः रामानन्दमते आत्मतत्त्व विचार, जीवस्य वर्णनम

प्रस्तावना

सुपर्णावेतौ सदृशो सखायौ यदृच्छयैतौ कृतनीडौ च वृक्षे।
एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नं स पिप्पलादो न तु पिप्पलादः।।

''नानात्मानो व्यवस्थातः'' अस्य भावोस्ति यत्–संसारे कोऽपि सुखं लभते, को पि दुखं प्राप्नोति, को पि बन्धने आवद्धो वर्त्तते, को पि मुक्तोस्ति। अन्य प्रकारेण जीवात्मा विभिन्न अवस्थायाम् गच्छति। अनेन कारणेन जीवात्मा नाना प्रकारको विद्यते। जीवः एकोनास्ति। तत्वावली अस्मिन् प्रसंगे कथयति–

कश्चिद्रङ्कः कश्चिदाढ्यः कश्चिदन्यविधः पुनः।
अनयैवात्मनानात्वं सिध्यत्यत्र व्यवस्थया।।

अनेन प्रकारेण जीवात्मा परमेश्वरेण भिन्नः, नाना–प्रकारस्तथा नित्यः स्वीक्रियते।
रामानुजाचार्यः अग्रे कथयति– अपरथा कृतप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः।
अतएवोक्तम्– ''वीतरागजन्मादर्शनात्'' इति। तदगुत्वमपि श्रुति प्रसिद्धम्–

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च।
भागो जीवः स विज्ञेयः स चान्यत्यायकल्पते।। इति।
आराग्रमात्रः पुरुषः
अणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः इति च।

अर्थात् रागेण अनुबद्धः जीवः जन्मम् गृहणाति। अनादिकालेन चेतनस्य आत्मनः सम्बन्धः शरीरेण भवति। अनेन कारेण जीवस्य नित्यता सिद्धो भवति। रामनुजाचार्येण अचितोनिरूपण प्रसंगे एवञ्च सम्पूर्ण संसारस्य अर्थ ग्रहणे–शरीरम्, इन्द्रियाणि एवश्च दृश्यपदार्था– गृह्यन्ते। यथा– अचिच्छब्दवाच्यं दृश्यं जडं जगत्त्रिविधं भोग्य–भोगो– पकरणभोगायतन भेदात्।
रामानुजाचार्यः आत्मतत्त्व निरूपण प्रसंगे कथयति–अवश्यम् आत्मनं पश्येयम्, श्रोतव्यम्, मनन योग्यं, ध्यानयोग्यम् विद्यते। यथा– आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः। आत्मा उपासनायोग्योस्ति। यथा– आत्मेत्येवोपासीत्।
श्रवण एवञच मनने आत्मतत्त्वस्य ज्ञानं कृत्वा निदिध्यासनः करतव्योस्ति। यथा– विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत।

अनुविद्य विजानाति। इत्यादिश्रुतिभ्यः। कठोपनिषदः कथयति यत्—– आत्मा प्रवचनेन (व्याख्यानेन मसचवेपजपवद) न प्राप्यते, न अत्यधिक, बुद्ध्या रक्षणेन, न अत्यधिक विद्या प्राप्तेन प्राप्यते। यस्य उपासक विशेषस्य, निदिध्या– सनेन प्रसन्नो भूत्वा अयं परमात्मा वरणम् (Selection) क्रियते, तथाच प्राप्यते। यथा रामानुजाचार्यः अग्रे कथयति–

अपरथा कृतप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः।
अतएवोक्तम्– ''वीतरागजन्मादर्शनात्'' इति।

तदगुत्वमपि श्रुतिप्रसिद्धम्–

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च।
भागो जीवः स विज्ञेयः स चान्यत्याय कल्पते।
आराग्रमात्रः पुरुषः
अणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः इति च।

अर्थात् रागेन् अनुबद्धः जीवः जन्मम् गृहणोति। अनादिकालेन चेतन आत्माया सम्बन्धः शरीरेण भवति। अनेन कारणेन जीवस्य नित्यता सिद्धा भवति। रामानुजाचार्येन अचित् निरूपण प्रसंगे एवञ्च सम्पूर्ण संसारस्य अर्थ ग्रहणे–शरीरम्, इन्द्रियाणि एवश्च दृश्यपदार्थाः गृह्यन्ते। यथा–अच्छिब्दवाच्यं दृश्यं जडं जगत्त्रिविधं भोग्य– भोगोपकरण–भोगायतन भेदात्।
रामानुजाचार्येण आत्मतत्त्व निरूपण प्रसंगे कथयति– अवश्यम् आत्मा पश्येयम्, श्रोतव्यम्, मनन योग्यं, ध्यानयोग्यम् विद्यते। यथा– आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः।
आत्मा उपासनायोग्योस्ति। यथा– आत्मेत्येवोपासीत्। श्रवण एवञ्च मनने आत्मतत्त्वस्य ज्ञानं कृत्वा निदिध्यासनः करतव्योस्ति। यथा–''विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत, ''अनुविद्य विजानाति'' इत्यादि श्रुतिभ्यः। कठोपनिषदः कथयति यत्–आत्मा प्रवचनेन (व्याख्यानेन मसचवेपजपवद) न प्राप्यते, न अत्यधिक बुद्ध्या रक्षणेन, न अत्यधिक विद्या प्राप्तेन प्राप्यते। यस्य उपासक विशेषस्य, निदिध्यासनेन प्रसन्नोभूत्वा अयं परमात्मा वरणम क्रियते, ते अस्य प्राप्यते। यथा–

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन।
यमेवैव वृणुते लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्।।

गीतायाम् वेदव्यासेन उद्घोषितमस्ति यत्–प्रियतम एव हि वरणीयो भवति। यथा यं प्रियतमम् आत्मानं प्राप्नोति, तथा स्वयमेव भगवान् प्रयतम इति भगवतैवाभिहितम्–
1. तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते।
पुनश्चत–
2. पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया। इति च।

रामानुजाचार्यः जीवात्मा ब्रह्मणः शरीरं तृप्तिं कथयति। यथा– इतरथैकस्य वस्तुनः तत्तेदन्ताविशिष्टत्वावगाहनेन प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्यानङ्गीकारे स्थायित्वा सिद्धौ क्षणभङ्गवादी बौद्धौ विजयेत। एवमत्रापि जीवपरमात्मनोः शरीरात्मभावेन तादात्म्यं न विद्धमिति प्रतिपादितम्। जीवात्मा हि ब्रह्मणः शरीरव्या प्रकारत्वाद् ब्रह्मात्मकः। य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनो न्तरो यमात्मा न वेद यस्तात्मा शरीरमइति श्रुत्यन्तरात्। अनेन देवादिशब्दानां शरीरविशिष्ट– जीवपर्यन्तत्वं प्रतिपाद्य, संस्थानैक्याद्यभावे इत्यादिना शरीरलक्षणं दर्शयित्वा, शब्दैस्तन्वंशरूपप्रभृतिः इत्यादिना विश्वस्येश्वरापृथक्सिद्धत्वमुपपाद्य, निष्कर्षाकूत इत्यादिना पद्येन सर्वेषां शब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वं प्रतिपादितं, तत्सर्वं तत एवावधार्यम्। अयमेवार्थः समर्थितो वेदार्थसंग्रहे नामरूपश्रुति– व्याकरण समये रामानुजेन।
तत्त्वमुक्ताकलापस्य उपर्युक्त संकेतस्य निम्नलिखित श्लोकेन भावं स्पष्टयते– संस्थानैक्याद्यभावे बहुषु निरूपधिर्देहशब्दस्य रूढ़ि–

लोकाम्नायप्रयोगानुगतमिह ततो लक्ष्य निष्कर्षणीयम्।
अव्याप्तत्वादिदुः स्थं परमतपठितं लक्षणं तत्र तस्मात्।
यद्वीतुल्याश्रयं तद्वपुरिदमपृथक् सिद्धिमद् द्रव्यमस्य।।

संसारस्य सर्वे जीवधारिनां शरीरस्य रचनाया एकता न दृश्यते। बहवः पदार्थे देह शब्दस्य प्रयोगः (रूढ़ि = ब्वदअमदजपवद) उपाधिहीनः (न्दबवदकपजपवदंस) मेव अस्ति, अयं लोकः एव]च वेदस्य प्रयोगे सिद्धोस्ति। अनेन कारणेन तस्य अनुरूपमेव एकः लक्षणः शरीरस्य उत्पद्यते। द्वितीय मतानुसारेण उल्लिखित लक्षणः अव्याप्ति आदि दोषेण दूषितोस्ति। यथा–—नैयायिकाः ''चेष्टाश्रयत्वं शरीरत्वम्'' कथ्यन्ते, ईश्वरस्य शरीरस्य रूपे अभिमत कालाद्याम् चेष्टा नास्ति, अतः सपूर्ण शरीरस्य अर्थम् अयं लक्षणं व्याप्तं न क्रियते। अनेन कारणेन शरीरस्य लक्षणोस्ति– बुद्धिः आश्रयः यस्य आश्रयोस्ति, यः द्रव्यः येन् पृथक भूत्वा न तिष्ठते। ते एव तस्य शरीरोस्ति। शरीरस्य आधारः सःमेव विद्यते, यः बुद्धया आधारो विद्यते, शरीरंतु बुद्धया पृथकं न भविष्यति। यः यस्य पृथकं न भवति तदेव शरीरमस्ति। रामानन्दमते आत्मतत्त्व विचारस्य निष्कर्ष क्रमे मया प्राप्यते यत्– सूक्ष्म शरीरेवा विशिष्टस्थ आत्मनो ज्ञानेन स्थूल शरीरेण विशिष्ट आत्मनः ज्ञानं भवति। यथा–''सौम्यैकेन'' इत्यस्य व्याख्या रामानुजेन यथा क्रियते, सः वेदस्य तात्विक अर्थो नास्ति। अक्षरेण एतादृशः व्यक्तो न भवति। रामानुजेन कारण रूपेण सूक्ष्मशरीरविशिष्टः
आत्मा स्वीक्रियते एवञ्च कार्यस्य रूपेण स्थूलशरीरविशिष्टः आत्मा मन्यते। आत्मनः उभय स्थानस्य रक्षणेन तस्य विशिष्ट्म महत्त्वं विद्यते। अस्य तात्पर्यम् इदम् विद्यते यत्– सूक्ष्म शरीरस्य ज्ञानेन तस्य कार्य स्थूल शरीरस्य ज्ञानं भवति–कार्य एवञ्च कारणं एकं विद्यन्ते। श्रुति वाक्ये एतादृशः निर्देशा नास्ति। कारणस्य रूपेण ज्ञानस्य विषयः आत्मामेव अस्ति, कार्यः अस्ति जगतः। तदा आत्माया ज्ञानेन जगतस्य ज्ञानं भवति। रामानन्दस्य आत्मतत्त्वस्य विवेचनं दृष्ट्वा थिर्बाटः कथ्यते यत् रामानुजः ब्रह्मसूत्रस्य अधिकसमीपे वस्थितोऽस्ति। आत्मतत्त्व विवेचने शङ्करः उपनिषदः समीपावस्थितोस्ति।

संदर्भाः

1. सर्वदर्शन संग्रहः, माधवाचार्यकृतः सम्पादकः– प्रो0 उमाशंकर शर्मा ऋर्षि, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसीतः 2014
2. भारतीय दर्शनः, डॉ0 पारश नाथ द्विवेदी, श्रीराम मेहरा कम्पनी, आगरातः, 1979
3. न्या0 सू0 03/01/25
4. बृहदारण्यको0 02/04/05
5. श्वे0 05/08
6. मुण्ड0 03/01/09
7. प्राचीन भारतस्य साहित्यिकः सांस्कृतिक– श्चेतिहासः, डॉ0 राम कुमार दाधीचः, हंसा प्रकाशन, जयपुरतः 2006